

87544

DİNLER TARİHİ DERNEĞİ YAYINLARI / 3

Dinler Tarihi Araştırmaları - III
(Sempozyum, 09-10 Haziran 2001, Ankara)

2000. YILINDA HIRİSTİYANLIK
(DÜNÜ, BUGÜNÜ ve GELECEĞİ)

Ankara
2002

19. ve 20. Y.Y.'DA MÛSEVÎ-HİRİSTİYANLAR

- Hibridite, Dînî Kimlik ve Gelenek -

Yrd.Doç.Dr. Bülent ŞENAY*

25 Aralık 1989'da İsrail Yüksek Mahkemesi Başkanı Kudüs'te bir basın toplantısında yahudiler için 1948'den itibaren yürürlükte olan *Aliyah* kanunu yani *İsrail'e Dönüş* kanunu ile ilgili şunları söylüyordu:

"Mûsevî Hıristiyanlar, 2000 yıllık tarihi geri çevirmeye çalışıyorlar. Fakat yahudi milleti 2000 yıl önce kararını verdi ve Mûsevî Hıristiyanlar Yahudi milletinin bir parçası değildirler ve bunda ısrar etme hakları da yoktur."¹

Bu tebliğin sınırlı süresi içinde, ırken yahudi oldukları halde 19. y.y.'dan ve belki de daha öncesinden itibaren itikaden yeni bir oluşum içinde olmalarından yani hem Musa şeriatına bağlı olduklarını hem de Hz. İsa'yı kendi mesihleri olarak kabul ettiklerini söylemelerinden dolayı İsrail'de vatandaşlık hakkı verilmeyen 'Yahudi Hıristiyanlar'ın kim olduğu özetlenecektir.

Dinler Tarihine konu olan geleneklerin ve yeni dînî hareketlerin doğuş ve varoluşları, sosyoloji ve psikoloji gibi disiplinler çerçevesinde genel olarak 'dünyevî', bir başka ifadeyle, kutsal-dışı ya da din-dışı sebeplerle açıklanmıştır. Bunda da sosyal bilimlere son zamanlara kadar hâkim olan 'sekülerleşme' tezi etkili olmuştur. Batı'da modern sosyolojinin kurucuları olarak sıralanan Comte, Spencer, Durkheim, Marx ve Weber'in etkileriyle, dinler ve dînî hareketlerle ilgili yorumlar, uzun süre 'seküler' karakterini devam ettirmiş, ancak bizde de tercümelerinden sosyoloji kültürümüze eklediğimiz Thomas Luckmann, Mary Douglas, Talcott Parsons, Robert Bellah ve nihayet özellikle Peter Berger gibi isimler başta olmak üzere günümüze daha yakın olan sosyal bilimciler sekülerleşme tezine daha ihtiyatlı bakmaya başlamışlardır. Bunlardan Peter Berger, en son makalelerinden birinde, kendisinin de katkıda bulunduğunu itiraf ettiği sekülerleşme tezinin, dî-

* Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı.

1 The Jerusalem Post International Edition, January 6, 1990.

nin rolünün sona ermesi anlamında artık geçerliliğinin kalmadığını da ifade etmiştir. Berger'e göre, günümüzde dinlerle ilgili sosyolojik çalışmaların en önemli konularından birisi, sekülerleşme (*secularising*) süreci ile 'sekülerleşme-karşıtı' (*counter-secularising forces*) faktörler arasındaki karşılıklı etkileşimdir. Çünkü ona göre ,

".. Modernite, anlaşılabilir sebeplerden dolayı, insanlardaki tüm bilinen 'kesinlik' (*certainty*) inanışlarını/dayanaklarını yok saymakta, buna karşılık, kuşatıcı bir 'belirsizlik' (*uncertainty*) (metafizik anlamda) hali pek çok modern insan için tahammülü zor bir duruma dönüşmekte, dolayısıyla bu 'belirsizlik hali'ne karşı bir 'kesinlik' anlayışı sunan -dîni olsun veya olmasın- her sosyal hareket-cemaat kendisine hazır bir market bulacaktır."²

Bu *kesinlik* arayışlarının en önemli tezahürlerinden birisi, '*geleneğe dönüş*' çabasıdır. Berger'ın bize anlattığına göre, son zamanlarda sekülerleşmeyi sorgulayan pek çok din sosyolojisi çalışması göstermiştir ki, özellikle Batı Avrupa'da Hıristiyan kiliselerinden geniş çapta ayrılmalar olsa bile, buna karşılık farklı yapılarda yeni dîni gelenekler oluşmaktadır. Bu yeni oluşumların temelinde, geleneğin –en geniş anlamıyla- yeniden inşası, yapılandırılması ve böylece 'kimliklerin yeniden kazanılması' çabası bulunmaktadır. Bu '*kimliğin gelenek içerisinde yeniden inşası*' çabası, Hıristiyanlar, Yahudiler, Müslümanlar, Budistler, Japon Şintoistleri ve Hindistan'ın Sihleri arasında da çeşitli şekillerde ve seviyelerde görülmektedir. İşte bu anlamda, son derece ilginç ve bir o kadar da görmezlikten gelinmiş yeni dîni hareketlerden birisi de günümüzdeki *Müsevî Hıristiyan/Mesîhî Yahudî* hareketidir. Marjinal bir hareket olmakla beraber, Müsevî Hıristiyan hareketin doğuşu ve ayakta kalma mücadelesi bize Berger'ın ifadesiyle, bir '*kimlik ve kesinlik arayışı*' örneği sunar.

İşte bu *Müsevî-Hıristiyanlık*, modern sosyolojik anlamda bir dîni hareket olarak ilk kez 19. y.y.'da İngiltere'de ortaya çıkmıştır. İlginç dîni kimliği ile kendisini Hıristiyanlık tarihindeki (özellikle ilk dört y.y.'da devam et-

2 P. Berger (1997) 'Secularism in Retreat' , 6. The National Interest, 1996/1997 (Yayınlandıktan bir müddet sonra Berger'ın bu makalesine dikkatimi çeken ve daha sonra makaleyi Türkçe'ye de kazandıran meslektaşım din psikoloğu Doç.Dr. Ali Köse'ye burada teşekkür etmek isterim.)

miş olan) *Müsevî-Hıristiyanlığa (Ebionites, Nazarenes, Elchasaites)*³ bağlayarak 'yeni' bir dîni *gelene*k oluşturma çabasıdır. Bu tebliğde, İngiltere'deki *Müsevî Hıristiyan* hareketin doğuşundan günümüze bir yüzyılı, Hıristiyanlığın 2000 yıllık tarihi bağlamında ele alınmakta ve günümüzde de dîni grup formasyonundan geleneğe dönüşüm çabası, daha önce doktora konusu olarak 1996-97'de yapılmış bir alan araştırmasının verileri ışığında özetlenmektedir.

Müsevî-Hıristiyan veya Yahudi-Hıristiyan geleneğine, İslâm kaynaklarında -eleştirel olarak- atıfta bulunulmuştur. İslâm'ın kutsal kitabı Kur'an'da, Yahudiler ve Hıristiyanlar pek çok yerde Ehl-i Kitab olarak bahsedilmektedir. Kur'an'da, Yahudiler arasında İsa Peygamber'e inananlardan bahseden ayetler vardır. Bu ayetlerden birisi⁴ (61:14), o dönemde Yahudiler'in *-benî İsrail-* ikiye bölündüğünü, bir kısmının İsa Peygamber'e inandığını belirtmekte ve bunların doğru yolda olduklarına işaret etmektedir. Yahudi araştırmacı Sholomo Pines'in İstanbul'da başlayarak devam ettirdiği kendi araştırmalarında⁵ da ileri sürdüğü gibi Kur'an'da bahsedilen

-
- 3 Tarihi kanıtların problemli oluşuna rağmen eldeki dokümanlardan tarihteki Müsevî Hıristiyanlar hakkında şu üç sonuç çıkmaktadır: 1) Müstakil-bağımsız bir Müsevî Hıristiyanlık, Ebionitler, Nâsıralılar ve Elkasaitler gibi gruplar içerisinde Hıristiyanlığın ilk beş yüzyılında varlığını sürdürmüştür; 2) Bu hareket genel olarak İsa'nın aslı mesajının varisleri olma iddiasında olup, Gentile (yahudi-olmayan) Hıristiyanların kristolojilerinde farklı bir kristolojiye sahiptiler. Bununla ilgili bilgilerimiz, İbrânilere göre İncil, Thomas İncili, Ebionitler İncili, gibi kaynaklardan ve Müsevî Hıristiyanlığa karşı olanların Kilise Babalarının yazılarından ortaya çıkmaktadır. Bu tür yazıların en başında Pseudo-Clementine'in Homilies'i ve Epiphanius'un Panarion'u gelmektedir. [Alexander Roberts and James Donaldso (eds.)(1951) ANF, vol.8, pp.215-346, Grand Rapids; Epiphanius The Panarion of Epiphanius Salamis, Book-I, (transl.by F.William), (Sects 1-46), E.J.Brill, Leiden, 1987]. Bugünkü Müsevî Hıristiyanların o günkü Nâsıralılara benzedikleri söylenebilir.
 - 4 "Ey iman edenler! Allah'ın yardımcıları olun. Nitekim Meryem oğlu İsa havarilere: Allah'a giden yolda yardımcıları biz demişlerdi. İsrailoğullarından bir zümre inanmış, bir zümre de inkar etmişti. Nihayet biz inananları, düşmanlarına karşı destekledik." (Kur'an-ı Kerim, 61:14)
 - 5 Müsevî araştırmacı Sholomo Pines 1966'da İsrail'de "Yeni Bir Kaynağa Göre Hıristiyanlığın İlk Yüzyılında Müsevî Hıristiyanlar" adlı bir kitap yayınlanmıştır. Pines'in 'yeni kaynağı' 10. y.y.'da Abdu'l-Jabbar al-Hamadani'ye ait Tathbit Dalâ'il Nubuwwat Sayyidînâ Muhamad (The Establishment of Proofs for the Prophethood of Our Master Muhammad) isimli eseridir. Pines'a göre bu eser ilk dönem Müsevî Hıristiyan gruplarından biri olan Ebionite'lere ait bazı fragmanlar içermektedir. Söz konusu eserin elyazması İstanbul'da bulunmuştur ve Pines'a göre Barnabas İncili ile benzerlikler taşımaktadır. Yahudi-Hıristiyanlık araştırmacılarından Jean Danielou'ya göre de Abdu'l-Jabbar metni Kilise Babalarınınca zaten tesbit edilmiş bilgilerle de paralellik taşımaktadır.

bu birbirine muhalif (*birkat-ha-minim*) iki Yahudi grup Yeni Ahit (Acts: 21:20) okuyucularına yabancı olmadığı gibi, meselâ Hıristiyan Patristik literatürde de bu gruplardan bahsedilmektedir. O halde kutsal metinler, *Yahudi-Hıristiyan geleneğinde ve İslâm'da peygamberlik ve benzeri konulardaki doktrinlerin temeli olarak*, teolojik yorumların farklılığına rağmen, sonuçta İsa'nın benî-İsrail'den olduğunu doğrularlar. Buna rağmen Yahudilikle Hıristiyanlık arasındaki bitmeyen 'kavga' da devam edegelmektedir. Bu çerçevede, ilk akla gelen sorular şunlar olmuştur: Eğer Hz. İsa *benî İsrail*'den idiyse ona inanmış bir Yahudi'nin yahudi olarak konumu nedir? Tarihî anlamda *Müsevî Hıristiyanlık* diye adlandırılan bir gelenek gerçekten var mıydı, ve hatta günümüzde böyle bir dîni hareket söz konusu mudur?

Bu *Müsevî Hıristiyan* cemaatı -dîni hareketi-, 19. y.y.'da İngiltere'de Anglikan Kilisesi'nin misyonerlik faaliyetlerinin -*konumuz açısından Yahudilere yönelik misyonerliği kastediyoruz*- yoğun olduğu bir dönemde kendilerini *Büyük Britanya'nın İbrânî Hıristiyanları* olarak adlandıran küçük bir gruptan doğup gelişerek 1960'lara doğru sosyolojik anlamda daha belirgin bir cemaat yapısına dönüşmüştür. Acaba 19. y.y.'da başlayıp devam eden bu *Müsevî Hıristiyan* hareket kendisini tarihteki ilk dönem *Müsevî Hıristiyanlarıyla* nasıl irtibatlandırmaktadır? Cemaatten geleneğe dönüşme ya da geleneği temsil etme iddiasını itikâdî, amelî ve sosyolojik anlamda nasıl sürdürmektedir?

Tarihî açıdan, Müsevî Hıristiyanlığın ve Yahudi-Hıristiyan ilişkilerinin geliştiği arka-plan, Hıristiyanlığın I. yüzyılından XIX. yüzyılına kadar geçen bir tarih sürecini ilgilendirir. Bu süreçte, yani Yahudi-Hıristiyan ilişkileri tarihinde, şüphesiz teolojik, sosyal, siyasal ve hatta ekonomik faktörler birlikte düşünülmelidir. Süre darlığı içerisinde, genellikle göz ardı edilen bir önemli faktöre sadece dikkat çekmek istiyorum. (*Bu da belki sempozyumun konusu olan 2000 yıllık Hıristiyan tarihini İbrahimî dinler bağlamında değerlendirmek gerektiğinde Hıristiyan Batı, Müslüman Doğu ve Batı arasındaki ilişkilerini anlamlandırmamıza katkı sağlayabilir.*)

Batı Hıristiyan coğrafyasında, Yahudi-Hıristiyan ilişkileri şekillendiren en belirgin faktör, *anti-Semitizmdir*. Yahudi-Hıristiyan tarihçilerine göre, Batı Hıristiyan tarihindeki anti-Semitizmin⁶ temelleri aslen Hıristiyan te-

6 Günümüzde antisemitizm tartışmaları açısından hatırlanması gereken bir başka husus vardır. İster akademik toplantılarda isterse başka ortam ve bağlamlarda olsun, Yahudi

olojik argümanlardaki (*Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesine sebep oldukları için - Christ-killer/İsa katili*) yahudi düşmanlığına dayanmakla beraber, uzun bir tarihî geçmişe sahip olan İslam aleyhtarlığına yani anti-İslamizm'e de dayanmaktadır. Yahudilerin kitle halinde sürülmesi ya da zorla hıristiyanlaştırılması gibi olaylar⁷ Batı'da yaygınca görülmüş fakat buna karşılık Sünnî İslam dünyasında yahudilere yönelik kitle katliamları, sürgünler, zorla müslümanlaştırma olayları⁸ görülmemiştir. İşte bu çerçevede, bazı Ya-

dinine mensub olanlar, her konuyu, antisemitizm ve yahudi 'diasporası' bağlamında sunma eğiliminde görünmektedirler. Oysa bir sosyolojik gerçeğin ihmal edilmemesi gerekir. O da 'arketipik diaspora' örneği olarak sunulan İsrail dışındaki yahudilerin bugünkü diasporaları bir problem alanı olmaktan çıkmış ve gönüllü bir diasporaya dönüşmüştür. Çünkü, Yahudi araştırmacı Benjamin Neit-Hallahmi'nin ifadesiyle, hem İsrail'in bir siyonist kolonyalizm olarak kurulması hem de 20. y.y. başlarından itibaren Batı'daki yahudilerin sosyo-ekonomik ve politik durumlarının iyileşmesi ve hatta asimilasyona dönüşmesi, bugün tanımlanmak istendiği şekliyle yani 'İsrail'e gitmek isteyip de gidemeyen yahudilerin sürgündeki acıklı hali'-anlamında diasporik kimliği sona erdirmiştir. Zaten dünyada toplam sayıları yaklaşık 15 milyonu geçmeyen ve bunun sadece 3-4 milyonu İsrail'de bulunan yahudilerin buldukları pek çok Batı ülkesinde ve hatta müslüman ülkede gönüllü olarak kaldıkları, bırakıp da İsrail'e/Arz-ı Mev'üd'a dönmeyi istemedikleri bilinmektedir. Batı ülkelerindeki yahudilerin 'gentile' topluma asimile olmuş olmaları da dönmeyişlerinde rol oynamaktadır. [C.Goldscheider and A. S. Zuckerman (1984) *The Transformation of the Jews*, 231-232; B. Beit-Hallahmi (1992) *Reflections on the History of Zionism and Israel*, 196-205.] Bugün gerçekten sosyolojik anlamda bir diasporadan bahsedilecekse eğer, bu, Filistinlilerin de (hatta hıristiyan Filistinlilerin de) dahil olduğu müslüman diasporası'dır. İngiltere'de Surrey Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yahudi-Hıristiyan Tarihi öğretim üyesi Prof. Michael Prior'ın belirttiği gibi İsrail'in kuruluşu ve 'Aliyah' yani 'yahudiler için dönüş kanunu', Filistinlilerin sürgünüyle ve en temel haklarının yokedilmesiyle gerçekleşmiştir. [M. Prior (1997) *The Bible and Colonialism – A Moral Critique*, Sheffield Academic Press, 198.] O halde hem Filistin diasporası hem de genel olarak mesela Avrupa'da yaklaşık 15 milyonu bulan bir müslüman nüfus, kolonyalizmin mirası olarak azınlık/göçmen statüsünde her türlü 'gettolaşma' problemiyle karşı karşıyadırlar. Bu diasporanın müslüman ülkelerdeki siyasal-ekonomik gerilikle ilgili şüphesiz bulunmakla beraber özellikle en az antisemitizm kadar Filistin diasporası ve mağduriyeti de objektif ve yansız bir tarih anlayışına sahip olanların hatırlamakta zorlanmayacakları bir sosyolojik fenomen olmalıdır. Bu konunun teolojik boyutu ayrıca ele alınmalıdır.

- 7 D. Boyarin (1994) *A Radical Jew: Paul and Politics of Identity*, 246; R. Ruether (1974) *Faith and Fratricide: The Theological Roots of Anti-Semitism*, 200-201; Y. Caourbage & P. Fargues (1998) *Christians and Jews Under Islam*, 25.
- 8 G.D.Newby (1988) *A History of the Jews of Arabia*, 84-96; T.W. Arnold (1935) *Preaching of Islam*, 234; M. Shokeid, 'Jewish Existence in A Berber Environment', 107; H. Z. Hirschberg (1974) *A History of the Jews in North Africa*, 127; M.G. S. Hodgson (1974) *The Venture of Islam*, 538; A. S. Tritton (1970) *The Caliphs and the Their Non-Muslim Subjects*, 231; Steven M. Wasserstrom (1995) *Between Muslim and Jew: The Problem of Symbiosis under Early Islam*, 227.

hudi ve Hıristiyan arařtırmacılara⁹ göre, İslam'ın 7. y.y.'da doğuşundan itibaren, Hıristiyan-Yahudi ilişkileri tarihi, bizzat Hıristiyan-Müslüman ilişkileri tarihinden bağımsız olarak ele alınamaz ve Avrupa Ortaçağının XI.-XIV. y.y.'ları arasında anti-Semitizmin artmasında belki tek değil ama başlıca faktör, Hıristiyan Ortaçağ Avrupa'sındaki '*anti-Müslimizm*' yani *Müslüman düşmanlığı* olmuştur ki, bunun etkileri hala sürmektedir. Bu tarihçilere göre, XII. y.y.'dan itibaren pek çok olay göstermiştir ki, Ortaçağ Avrupasında Hıristiyanlar arasında yaygın bir kanaat olarak

"İki 'gayr-i Hıristiyan' topluluğun, yani Yahudilerle Müslümanların, kendi aralarında ittifak kurup Hıristiyan beldelerinde İslam'ın beşinci ileri kolu olarak hareket ettiklerine inanılmaktaydı."¹⁰

A. Cutler, R. Reuther, I.Maybaum, B. Buchman ve B. Blumenkranz gibi tarihçiler buna değişik örnekler vermektedirler. Mesela, 1215 tarihli Lateran Konsili'nde Papa III. Innocent'in emriyle hem müslümanlar hem de yahudiler, hıristiyan olmadıkları için bir 'utanç sembolü' takmaya zorlanmışlardır.Yine, 16 y.y.'da Paris'te ortaya çıkan kara veba olayında müslümanlarla yahudilerin işbirliği yaptığına dair yaygın kanaatler vardı.¹¹

Yani Anti-Semitizmin başlıca sebeplerinden birisi, Batı Hıristiyan geleceğindeki Anti-İslamizm'dir. Bu da XIX. y.y.'a ve XX. y.y.'a Orientalizm içerisinde aktarılmıştır. Edward Said, bildiğiniz gibi, Orientalism kitabında bu *anti-İslamizmin* 19. y.y.'da ve günümüzde *Şarkiyatçılığa* dönüşerek devam ettiği gerçeğini bize hatırlatmaktadır. Yani, Said'in de ifadesiyle geriye doğru bakıldığında *Şarkiyatçılığı* anlamaya çalışan bir kimse kendisini *Yahudi-aleyhtarlığının/Anti-Semitizmin* ve daha da ötesinde *İslâm-aleyhtarlığının/Anti-İslamizmin* tarihini okurken bulur. Said, *Orientalizm*'i yazarken bunu şöyle ifade eder:

9 A. Cutler, R. Reuther, I.Maybaum, B. Buchman, Edward A. Synan (1965) *The Popes and the Jews in the Middle Ages*, New York: Macmillan; Bernhard Blumenkranz (1966) *Le Juif Medieval au Miroir de l'Art Chretien*, Paris: Etudes Augustiniennes. J. Trachtenberg (1961) *The Devil and the Jews: The Medieval Conception of the Jew and Its Relation to Modern Antisemitism*, 101-102;

10 A. & H. Cutler (1986) *The Jews as Ally of the Muslim- Medieval Roots of Anti-Semitism*, 2.

11 I. Abrahams (1961) *Jewish Life in the Middle Ages*, 302; J. Jacobs 'Badge' *Jewish Encyclopedia*, v. 2, 1902; J. Parkes (1938) *The Jew in the Medieval Community: A Study of His Political and Economic Situation*, 125-6,174.

"Ayrıca, neredeyse kaçınılmaz bir mantık gereği, Batı'nın Anti-Semitizm'inin garip, gizli bir ortağının tarihini yazarken buldum kendimi. Anti-Semitizm ve onun İslam'la ilgili branşı Orientalizm, tarihî, kültürel ve siyasi gerçeklikler açısından birbirlerine çok benzerler..."¹²

Bu husus, konumuz açısından, Yahudi-Hıristiyan ilişkileri tarihine de ışık tutması yönüyle, 15 dakikalık bir sunuşta kısmen uzun fakat konunun önemi açısından aslında kısa ve önemli bir detaydı. Hatırlatmak istedim sadece. Çünkü yine son dönem dinler tarihi araştırmacılarına göre kabul edilmesi gerekir ki, Avrupa ve Hıristiyanlık kendi kimliğini 'diğer' yani başkalarının kimliğine karşıtlık içinde tanımlamıştır. Burada da iki muhatabı vardı: Yahudiler ve Müslümanlar. Meşhur Hıristiyanlık ve modern toplum araştırmacılarından Prof. Rosemary Reuther ve Prof. Richard Roberts'a göre, Hıristiyanlığın birinci gruba yönelik tarihî tavrı hep iflah olmaz derecede 'anti-Semitik', ikinci gruba yönelik tavrı ise geçmişte ve günümüzde değişen renk ve şekillerde hep 'anti-İslamik' olmuştur.¹³

İşte böyle bir Yahudi-Hıristiyan ilişkileri tarihinin XIX. y.y.'nda ortaya çıkan *Müsevî Hıristiyanlar* konusuna, yani hem Yahudi ırkından olup, hem de Hıristiyan olduğunu yani *hem Musa şeriatının bazı yönlerini yaşamaya hem de Kilise'de ibadete devam edenlere* dönersek şunları gözlemlemekteyiz: Bu yeni dînî hareket, tarihin son yüzyılında, geçmişi -kendini ifadeleriyle 'aslî geleneği'- tekrar keşfedip bugünkü teolojik ve sosyolojik yapılarına da uygun şekilde inşâ etmeye çalışan bir dînî hareket olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Günümüzdeki Müsevî Hıristiyanlık, Kudüs'te Hıristiyanlığın ilk yüzyılında ortaya çıkıp yaklaşık dört yüzyıl devam ettiği ve bilahare küçülerek da-

12 E. Said, 1978/1995: *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*, 27. Burada şunu da eklemek gerekir: Orientalizm tartışması Edward Said'in ismiyle bilinmektedir. Şüphesiz kendisinin özgün üslûbu ve analizi ile konuyla birlikte kitap bir 'klasik' olmuştur, ancak ele aldığı konuların hemen hemen tüm temel özellikleriyle kendisinden önce K. M. Panikkar, M. Hodgson, A. L. Tibawi, T. Asad, S. H. Alatas, A. Laroui, A. Abdel-Malek, H. Djait, and R. Thapar tarafından ele alındığı hatırlanmalıdır. Fakat Said kendisinden önceki bu çalışmalarını bildiği halde onlardan bahsetmemiş daha doğrusu olması gerektiği gibi atıfta bulunmamıştır.

13 R. Roberts (1998) "The Construals of 'Europe': Religion, Theology and the Problematics of Modernity", 202-203.

ğıldığı kaynaklarda anlatılan bir geleneği yeniden inşâ etmeye çalışan bir *hibrid etnik-dîni* harekettir. Burada günümüz Müsevî Hristiyanları hakkında verilen bilgiler, doktora çalışmasının parçası olarak 1994-96 yılları arasında İngiltere’de yapılmış bir alan araştırması verilerine dayanmaktadır. Günümüzdeki Müsevî-Hristiyanların İngiltere merkezinde, birbirine muhalif iki ayrı Müsevî Hristiyan cemaatin üyeleri arasında yapılmış alan araştırmasında, dîni yaşamları, inanç ve ibadetleri incelenmiştir. Sonuçlar, mülâkatlar ve katılımcı (cemaatin misyoner programlarına ve değişik programlarına katılarak) gözlemlerle desteklenmiştir.

Yaşayan Yahudi/Müsevî-Hristiyanlar, her Aralık ayı sonunda evlerinde Noel ağacı bulundurdukları ya da koşer et yemekten vazgeçmiş olmaları nedeniyle Yahudi-Hristiyan değildirler. Tarihteki Katolik İspanya’da zorla Hristiyanlaştırılmış¹⁴ ya da XIX. y.y. misyonerlerinin¹⁵ kandırmasıyla Hristiyan olmuş yahudiler de değildirler. Onlar, hem Yahudi olduklarını hem de Hristiyan olduklarını iddia etmektedirler.

Müsevî-Hristiyanların, XIX. y.y.’da Avrupa ve Amerikan misyonerliğindeki canlanışla eş zamanlı olarak ortaya çıkışlarının hikayesi, aslında XVII. y.y.’a kadar geri gitmektedir. XVII. y.y.’da muhtelif Yahudi Mesihî ve Hristiyan Meshî hareketler, Yahudilikle Hristiyanlık arasında bir etkileşim meydana getirmişlerdir. Bu etkileşimden XIX. y.y.’da ‘Yahudiler’e yönelik Misyonerlik’ ortaya çıkmıştı. Her ne kadar XVII. y.y.’daki Mesihî hareketler, organize olmuş bir *Müsevî Hristiyanlık* oluşturmamışsa da bu yönde ve hatta daha toleranslı –tabii ki Yahudilere için- bir Avrupa’nı oluşmasına etki etmişlerdir.¹⁶

14 Mesela, 7. y.y. İspanya’ında Yahudiler Vizigot kralları tarafından kitlesel olarak din değiştirmeye zorlanmışlardır. Bu durum Müslümanlar gelince düzelmiştir. [Boyarin (1994) *A Radical Jew: Paul and Politics of Identity*, 246]

15 Yahudilere yönelik ilk Protestan misyonerlik faaliyetleri Almanya’da başlamıştı. Fakat İngiliz ve Amerikan Protestanları bu konuda daha heyecanlıydılar çünkü milenyalist mesihî anlayış onlarda güçlüydü. 19. ve 20. y.y.’da misyoner teşkilatlar her iki ülkede güçlenmiştir. İngiltere’de en eski örneği 1809’da kurulan Yahudiler Arasında Hristiyanlığı Yayma Londra Cemiyeti dir. Denizötesi misyonerliği de buradan gelişmiştir. [Endelman (1987) *Jewish Apostasy in the Modern World*, 7-8; Scult (1978) *Millennial Expectations and Jewish Liberties*, 32-53]

16 Popkin & Weiner (1994) *Jewish Christians and Christian Jews*, 50-70; Ayrıca bkz., Kaplan (1989) *Menasseh ben Israel and His World*; Katz (1990) *Sceptics, Millenarians and Jews*.

XVII. y.y.'da Yahudilik ve Hıristiyanlık arasındaki 'mesîhî beklenti' ortak paydası etrafındaki bu etkileşimin misyonerlikle birleşimi, XIX. y.y.'da ilginç bir hareketin çekirdeğinin oluşmasında zemin hazırlamıştır. Bu hareket, *İbrânî Hıristiyanlık* (Hebrew Christianity)'tır. İngiltere'de pek çok yahudi, ekonomik, hukukî, sosyal veya bizzat dînî sebeplerle Hıristiyan olmuşlar ancak, *İsa Mesîh*'i kabul ederken kendi Yahudi kimlik ve geleneklerini bırakmaları gerekip gerekmediğini de sorgulamaya başlamışlardı.

Bu sorgulama süreci, yavaş yavaş misyoner kuruluşlardan bağımsız oluşumlara yol açmıştı. Bunlardan ilki, 1813 Eylülünde kurulan *İbrânî Hıristiyanlar Cemiyeti*'dir. Kendilerine *Benî Abraham* diyen 41 Yahudi mühtedî tarafından Londra'da *Yahudi Şapel*'inde kurulan bu cemiyetin üyeleri hem Cumartesi ibadetini yapıyorlar hem de Pazar günleri kilise de buluşuyorlardı. Hem yahudiler için bir sosyal yardımlaşma derneği gibi faaliyet gösteren hem de Yahudi kimliğini tamamen terketmeden Hıristiyanlarla birlikte olmak isteyen yahudilere bir ortam sağlıyordu. Her şeye rağmen Anglikan Kilisesi'ne bağlı '*Yahudiler Arasında Hıristiyanlığı Yayma Cemiyeti*' (LSPCJ)¹⁷'nin finansal desteği altındaydılar.¹⁸ Bu aşamada, daha sonra oluşan anlamda müstakil bir Müsevî Hıristiyan Hareketi oldukları iddiası taşıyorlardı.¹⁹ Böyle bir iddia, 1866'da kurulan bir müstakil cemiyet tarafından ortaya atılmaya başlanmıştır. Bu da *Büyük Britanya İbrânî Hıristiyan Birliği ve Dua Cemiyeti*²⁰ dir. Bu cemiyetin kuruluşunda, Kilise'den bağımsız bir *Müsevî Hıristiyan hareketin* oluşumunu destekleyen Hıristiyanların da rolü vardı. İlk *Büyük Britanya İbrânî Hıristiyan Birliği*'ne benzer cemiyetler, nerede yahudi topluluklar varsa oralarda kurulmaya başlanmıştır. 1915'de *Amerikan Mesîhî Yahudiler Birliği*²¹, akabinde 1925'te İngiltere Canterbury'de *Uluslararası İbrânî Hıristiyanlar Birliği*²² kuruldu ve bu da-

17 London Society for Promoting Christianity Amongst Jews.

18 A. Gidney (1908) The History of the London Society for Promoting Christianity, 43-44; D.Rausch (1982) Messianic Judaism, 22.

19 H. Schonfield (1936) The History of Jewish Christianity, 220.

20 The Hebrew Christian Alliance and Prayer Union of Great Britain, 1866. (Gidney, 1897; 1908).

21 Messianic Jewish Alliance of America (MJAA).

22 International Hebrew Christian Alliance (IHCA); bu Birliğin o yıllardan beri devam eden dergisi Üniversite kütüphaneleri içerisinde sadece Cambridge Üniversitesi Kütüphanesinde o da özel izinle elde edilebilecek periyodikler arasında bulunmaktadır.

ha sonra *Uluslararası Mesîhî Yahudiler Birliği*²³ adını aldı. 1960'lara gelindiğinde Amerika'da ve İngiltere'de İbrânî Hıristiyan Kiliseleri kurulmaya başlamıştı.

Burada hemen isimlendirme ilgili bir yön dikkat çekmektedir. Başlangıçta *İbrânî Hıristiyan* olan hareketin ismi zaman içerisinde *Mesîhî Yahudi*'ye dönüşmüştür. Bu önemlidir. Çünkü ilk isim daha fazla Hıristiyanî anlam ve bağlılığı vurgularken, *Mesîhî Yahudi* terimi hareketin özellikle 1960'lardan itibaren *Yahudi kimliğini ve özelliklerini* öne çıkarması anlamına geliyordu. Müsevî Hıristiyanlar arasında Yahudilerin Hz. İsa'yı Mesih kabul edip kendilerine *Mesîhî Yahudi* demeleri 1920'lerde de tartışılmıştı.²⁴ Ahd-i Atik ile Ahd-i Cedîd'in yorumları arasında her iki kısmın da sınırlarını zorlayan yaklaşım ve sorgulamaları, onları hem Yahudiler'den hem de Hıristiyanlar'dan ayrı ne olduğu belli olmayan hibrid (melez) bir dî-nî kimliğe dönüştürüyordu.

1980'lerde pek çok *Mesîhî Yahudi* cemaati *Amerikan Mesîhî Yahudiler Birliği'nin bir üst kuruluşu olan Uluslararası Mesîhî Cemaatler ve Sinagoglar Birliği*²⁵ adı altında toplandılar. Bu Birliğin kendi kayıtlarına göre, 1990'lı yıllarda yahudilerin bulunduğu yerlerde yaklaşık toplam 165 Müsevî Hıristiyan grup bulunmaktadır. Yayınlarında bunların adreslerini de vermektedirler. İngiltere başta olmak üzere *Müsevî Hıristiyanlığa* karşı yahudiler tarafından karşı-misyoner kuruluşları²⁶ oluşturulmuş ve yahudi gençlerinin bu *heretik* harekete sapsamaları için uğraşmaktadır. İngiltere'nin önemli üniversitelerinde Yahudi Öğrenci Cemiyetleri (Jewish Societies) bu çalışmalara destek vermektedirler.

İngiltere'de sadece 2000-3000 arası Müsevî Hıristiyan bulunmaktadır. İngiltere'de tüm yahudi nüfusunun 200 bin civarında olduğu dikkate alınırsa bu az bir rakam değildir. Bu Müsevî Hıristiyanlar *Uluslararası Mesîhî*

23 International Messianic Jewish Alliance (IMJA)

24 D. Rausch (1983) 37-38.

25 The International Alliance of Messianic Congregations and Synagogues (IAMCS)

26 Mesela Operation Judaism adlı bir Yahudi grup, İngiltere'de bu Müsevî Hıristiyanların yahudi gençlerini dinden çıkardıklarını ve durdurulmaları gerektiğini savunarak karşı mücadele yapmaktadır. Bu bir tür kutsal cihada dönmüştür. Bir ortodoks rabbi olan Samuel Arkush tarafından yönlendirilen hareketin merkezi Birmingham'dadır. Arkush'a göre, aynen onun ifadeleriyle, "Hıristiyan olan yahudiler delirmiş olmalıdır. Bu zavallı kafası karışıkların psikiyatrist ve danışmanlarla tedavi edilmeleri gerekir. Ben bu zavallılar için elimden geleni yapıyorum" der Arkush. [Shamash (1992) Turning Jews to Jesus, 13].

Yahudiler Birliği çatısı altında oluşmuş birbirine muhalif iki cemaat halinde faaliyetlerini sürdürmektedirler. Bunlardan birisi *İngiltere Mesîhî Yahudiler Birliği*²⁷ ve diğeri *Büyük Britanya Mesîhî Yahudiler Birliği*²⁸ dir. Bunlardan birincisi ilk harekettir; ikincisi ise 1993'te bir muhalif grup tarafından kurulmuştur. Birincisi, ibadet, ayin ve gelenekler itibariyle Hıristiyanlığı daha fazla vurulamakta, ikincisi ise Yahudiliđi öne çıkarmakta ve birinci hareketi fazlaca Hıristiyan bulmaktadır. Bu birbirine muhalif eğilim içerisinde 1970'lerde Amerika'da üçüncü bir grup ortaya çıkmıştır: *'İsa'nın Yahudileri'*²⁹. Bu grup daha ziyade tipik *Evanjelik Hıristiyan* gruplara benzer şekilde sokak misyonerliği ve gençlik programları organize etmektedir.

Tarihçeyi, zaman darlığı nedeniyle burada keserek, şimdi Müsevî Hıristiyanların *inanç ve ibadetleri* hakkında bilgi verelim:

- Yaşayan Müsevî Hıristiyanlar, yaygın olarak günümüzde *Evanjelik Hıristiyanlar*'ın inançlarını paylaşmaktadır. Teolojik olarak *baba, oğul, kutsal ruh* üçlemesine yani Teslis'e; bakire doğuma; İsa'nın yeniden dirilişine ve ikinci gelişine; Kitab-ı Mukaddes'in yanılmazlığına; *Yeshua* dedikleri Hz. İsa'nın kendi Mesîhleri olduğuna inanmaktadırlar. Yani güçlü bir şekilde Mesîhî bir harekettir. Pavlus Hıristiyanlığının (Pauline Christianity) temel teolojisini paylaşmakta ve ancak cemaat toplantılarında ve tebliğlerinde bunun Yahudi monoteizmine aykırı olmadığına ısrar etmektedirler.³⁰

- Hıristiyan milenyumunun ilk yüzyılındaki *Nasıralı(Nazarenes)* Müsevî Hıristiyanlar ile kendileri arasında benzerlikler kurmaktadırlar. Nâsıralılar da Pavlus'un kristolojisine inanmışlardı. Tek farkları, Musa kanununa uymaya devam etmeleriydi.³¹

27 British Messianic Jewish Alliance (BMJA).

28 The Messianic Jewish Association of Great Britain (MJAGB).

29 Jews for Jesus. Jews for Jesus was originally inspired by the Jesus Movement that began in the late sixties in America. Time magazine on August 3, 1970, an article on these people appeared: "Jesus freaks. Evangelical hippies. Or, as many prefer to be called, street Christians.

30 D.Juster (1987) Growing to Maturity-A Messianic Jewish Guide, 32-35; JfJ magazine, 1983, Don't Christians believe in three gods?, 3-11.

31 Epiphanius Panarion 29.1.1; Davies (1972) "Paul and Jewish Christianity According to Cardinal Daniélou", 71; Sanders (1993) Schismatics, Sectarians, Dissidents, Deviants, 53, 57, 58; Bagatti (1971) The Church from the Circumcision, 34-5.

- Kitab-ı Mukaddes'in otoritesi dışında mesela Talmudî geleneği kabul etmezler.

- Çoğu Müsevî Hıristiyan hem Sinagoga hem de Kiliseye devam etmektedirler. Yine pek çoğu, Evanjelik Kiliselere devam ederken Cumartesi günleri, eğer kendilerine ait daimi bir mabedleri yoksa, çeşitli salonları-mekanları tutarak kendilerine özgü *Müsevî Hıristiyan ayinleri*³² yapmaktadırlar. Ayini *Mesihî Rabbi* dedikleri dînî lider yönetir fakat bunların rab-bilikleri gelenkesel yahudilerce kabul edilen Yeshiva'lardan elde edilmiş değildir.

- Tipik bir *Müsevî Hıristiyan ibadeti*, yani Şabat'ı, bir sinagog ayinini hatırlatır ancak biraz dikkat edince farklılıklar anlaşılmaya başlanır. Meselâ, bir iki erkeğin ortodoks yahudilerin giydiği uzun ceketlerle geldiğini görmek mümkündür. Kadınlar ve erkekler bunun dışında muhafazakar fakat günlük giyimleriyle gelirler. Boyunlarında Davud yıldızı ve Tevrat muskaları bulunur. Bir *Müsevî Hıristiyan* ayinini bir Evanjelik ayine yaklaştıran en belirgin özellik, müziğin kullanılmasıdır. Gitar eşliğinde İbranice ve İngilizce ilahiler söylenir. Bu müzik ile beraber birden kadınların ayakkabılarını çıkarıp öne gelip İsrail folklorundan motifler taşıyan danslar yapmaya başlarlar. Bir kısım erkekler de katılırlar. Çoğunlukla eşler bunu yaparlar. Buna Davud dansı derler. Bu çok gürültülü olamamasına çalışılan müzikli kısımdan sonra yavaşça vaaz ve dua bölümlerine geçilir. Önde bir masada bilinen semboller ve malzemeler vardır: Menorah, Davud yıldızı, şabat mumları, şarap şişesi, ve Kitab-ı Mukaddes. Vaazda *Yahudiim Meşihîmin* yani Mesihî Yahudilerin İbrânîce dualar arasına Hıristiyanların *Hallelu-yah*'sı karışır. İsa yerine Yeşua, Mesih yerine Maşîha, Kutsal Ruh yerine *Rauch* denilir. Haç yerine *Ağaç* kelimesi kullanılır ve böylece fazlaca Hıristiyanlaşmadıklarını göstermek isterler. Abba ve Adonai ile tamamlanır dualar.

- Tipik bir *Müsevî Hıristiyan* cemaatinde, çoğunluk ırken yahudi itikaden yahudi Hıristiyan olarak dikkat çeker. Aralarında ortodoks yahudi gelenek ve kurallarına uyanlar yanında bu konuda oldukça gevşek olanlar da vardır. Erkeklerin sünnet olmaları gerektiğine inananların oranı sadece

yaklaşık 30%'dur. Kosher diet ve kurallarına uynak gerekliliğine inanaların oranı da çok fazla sayılmaz.

- Ahd-i Atik'e *Tanah* ve Ahd-i Cedid'e *B'rit Chadasha* demektirler.

- Fısıh yani Mısır'dan çıkış Bayramı İsa'nın çarmıh'ta ölümüne, Yom Kippur yani *Roş ha Şana* (*yılbaşı*)ndan itibaren on günlük tevbe ve ibadet zamanı İsa'nın ikinci gelişine, Şukot yani kırk yıl çlde dolaşmış olmaları ve arz-ı mev`uda girmiş olmaları anısına yapılan kutlama Mesihî Çağın gelişine, Şavuot yani On Emr'in veya Tora'nın Sina dağında Musa'ya verilisinin kutlandığı gün *Rûhu'l Kuds'ün* tecelli bayramına, karşılık olarak kutlanmaktadır. 25 Aralık'ta da Yom Yeshua (İsa'nın günü) kutlanmaktadır. Bunlar bu şekilde Müsevî Hıristiyanların çoğunluğu tarafından kutlanmaktadır.

İnanç ve ibadetleriyle ilgili tebliğin sınırları içinde bu kadar bilgiyle yetindikten sonra bir noktayı özellikle vurgulamak gerekir. Müsevî Hıristiyanlar bir yandan Hıristiyanlara kendilerini benimsetmek öte yandan Yahudi kimliklerini devam ettirdiklerini ispatlamak açısından *hibrid* (melez) bir teolojik ve ritüel yapıya sahip omaları yanında, önemli bir kısmı sıkı bir şekilde Siyonizmi ve İsrail'i desteklemektedirler. Bunu kendileri için yahudi olmanın kaçınılmaz bir kimlik ögesi olarak görmektedirler. Müsevî Hıristiyanların yine önemli bir kısmı yaptığımız alan araştırmasında ortaya çıkmıştır ki Siyonizme de İsrail'in Filistinlilere yönelik saldırılarına da 'hayır' demektirler. Hatta İngiltere'de önemli birkaç Yahudi ailesinden olan Montefiore'lere mensup olan ve önde gelen bir Müsevî Hıristiyan olan Hugh Montefiore (90 yaşında) kendi kuzeni Claude Montefiore'den naklen Siyonist davanın artık anlamsızlaştığını çünkü İsrail'in anti-semitizmi körüklediğini ifade etmekte 'yahudi olamyanlara' yönelik mütecaviz uygulamaların Tanrı'nın kanununa aykırı olduğunu' eklemektedir.³³

Ğerek yeniden inşaya çalıştıkları 'teoloji'leri ve gerekse *hibrid* ibadet şekilleri ile Müsevî Hıristiyanlar, Evanjelik Protestan misyoner kuruluşlardan aldıkları finansal destekle birlikte hem yahudi hem hıristiyan olarak yaşamanın zorluğunu (bir bilinçli tercih olarak) tecrübe ederken kendilerinin ilk Hıristiyan yüzyılındaki orijinal geleneğin 'kalan tek temsilcileri' olduklarını iddia etmenin ayrıcalığına inanmaktadırlar. Mezhepler sosyolojisi açısından bir Yahudi mezhebi mi yoksa bir Hıristiyan mezhebi mi oldukları

33 H. Montefiore (1998) On Being Jewish Christian, 106-115.

henüz netlik kazanmamıştır. Yahudi-Hıristiyan ilişkilerinin, mesihilik ile ilgili teolojik ihtilaflardan asimilasyona, sürgünlerden antisemitik baskılara ve 17. y.y.'daki mesihî yönelişlerden misyonerliğe kadar uzanan çatışmalı tarihi içinden sıyrılıp gelen Mûsevî Hıristiyanlar, geçmişe ait otantik geleceği yeniden inşa etme iddiasındadırlar. Bu ne kadar mümkün olur zaman gösterecektir.

SONUÇ

Sonuç itibariyle şunları söyleyebiliriz: Hem Yahudi hem de Hıristiyan olduklarını iddia eden Mûsevî Hıristiyanların 'teoloji' si, *Eski ve Yeni Ahit* yorumlarının mevcut sınırlarını sorgulayan ve hatta tehdit eden bir özelliğe sahip. Hem farklılık hem de aslilik iddia eden, bu nedenle de aileleri, çevreleri ve arkadaşları arasında daha önceki -yani sadece Yahudi iken- karşılıklı anlama/anlaşma biçimlerini altüst eden bu yeni dîni kimlik, bu hareketin mensuplarını Yahudilikle Hıristiyanlık arasında, post-kolonyalist kültür teorilerinde kullanıldığı şekliyle, *hibrid* bir konuma oturtmaktadır. Burada *Hibridite* (kültürde ve dinde çift kimliklilik) kavramı, iki farklı kimlikten farklı öğelerin hem bir araya getirilip hem de bulunduğu aslî konularından çıkarılıp yepyeni bir teolojik iddia ortaya atılmasını tanımlamaktadır. *Hibrid* ve *Hibridite* kavramları *sömürgecilik-sonrası kültür teorilerinden*³⁴ ödünç alınıp dîni kimlik alanına, burada Mûsevî Hıristiyan hareketine uygulanmıştır. Bu kavramsal analizde, sömürgecilik-sonrası kültür teorisyenlerinin özellikle Homi Bhabha³⁵, Stuart Hall³⁶, M.M. Bakhtin³⁷, ve Gayatri C. Spivak³⁸'in eserlerinden faydalanılmıştır. En geniş anlamda sözkonusu literatürde, ister küresel/kültürlerarası bağlamda isterse küçük dîni gruplar bağlamında olsun, *Hibridite* kavramının her türlü '*ikili/mekânsız kimlik*' (in-between) yapısını açıklayan bir anlamda kullanılışı genel kabul görmüştür. Mûsevî Hıristiyanlar, Yahudi ve Hıristiyan kimliklerinin

34 Sömürgecilik-sonrası kültür teorileri, büyük ölçüde Anglo-Amerikan akademisinde post-strüktüralist tartışmalarının etkisinde doğmuş ve küreselleşmeye paralel olarak kültürde ve kimlikte bölgesizleş(tir)me kavramına vurgu yapan bir analizler modeli olarak ortaya çıkmıştır. Bu teoriler en etkin ifadesini Edward Said'in meşhur Şarkiyatçılık tezindeki kültürel ve literal analizde bulmuş ve kısa sürede bir akademik alt-disipline dönüşmüştür.

35 H. Bhabha (1994) *The Location of Culture*, 177&185.

36 S. Hall (ed.) (1996) *Questions of Cultural Identity*, 41-48.

37 M.M. Bakhtin (1981) *The Dialogic Imagination*, 304, 327, 358-362.

38 G. C. Spivak (1987) *In Other Worlds: Essays in Cultural Politics*.

baskısı altında kendilerinin dîni oluşumlarını da şekillendiren, Benedict Anderson'un meşhur deyimiyile, bir *hayalî cemaat* (imagined community)³⁹ oluşturmaktadırlar. Bu cemaat yapısında, tarihi devamlılık iddiasına dayalı olarak yeni bir dîni gelenek oluşturmaya çalışmaktadırlar. Sonuç itibariyle, iki arada kalmış 'teolojisi' ile günümüzdeki Müsevî Hıristiyanlar post-modern küreselleşme sürecinde ortaya çıkan belirgin bir *dîni hibridleşme* (*religious hybridity*) örneğidir.

Müsevî Hıristiyanlığın geleceği nasıl olacaktır sorusunun cevabı bilinmese de İngiltere'de Müsevî Hıristiyanların önde gelen liderlerinden birisi olan Richard Harvey'nin yazara ifade ettiği şu nokta dikkat çekicidir. Ona göre, '*Eğer gerçeklik büyük ölçüde sosyal olarak inşa edilebiliyorsa, o halde Yahudiliğin, Hıristiyanlığın ve İslam'ın tarihteki yerlerini anlamamızda Müsevî Hıristiyanlığın anlaşılması önemli yer tutacaktır*'.

Bir temenni ile bitireyim: Müsevî Hıristiyanlar *Eski Ahid*'i okudular, *Yeni Ahid*'i de okudular belki de artık *Son Ahid*'i okuma zamanı gelmiş olabilir.

39 B. Anderson (1991) *Imagined Communities: Reflections on the Origins of and Spread of Nationalism*.